

SZABADOS TÜNDE

A fogvatartottak szociális kapcsolatrendszere

Az A. V. P. Hungary Közhasznú Egyesület munkatársaként 2002-től dolgozom börtönszociális munkásként. A börtönben szerzett munkatapasztalataimat a humánökológiai rendszerelmélet alapján igyekeztem feldolgozni. Az első részben általános információkat gyűjtöttem össze a fenti témában, melyet az interperszonális szint elemzése követ. A családi és az egyéb kiscsoportok szintjén a családi háttér elemzése mellett a családalapítás és a kapcsolattartási lehetőségek kaptak nagyobb hangsúlyt. Ezt követi a rendszerszemléletnek megfelelően a helyi közösségi, a kulturális és társadalmi hovatartozás szintje. Tapasztalataim szerint a fogvatartottak szabadulás utáni segítésében a legfontosabb a személyre szabott életvezetési tanácsadás, a munkaerő-piaci integrálódásra felkészítő programok valamint a munkalehetőség biztosítása. Valódi eredmények eléréséhez külső segítséget kellene nyújtani, egy összetett, az életük szinte minden területét felölelő program kidolgozásával.

„Az ember nem a világot költi át, ami reménytelen és gyermeki vállalkozás lenne; inkább csak a maga viszonyát a világhoz, ami szintén nem egyszerű.”
Márai Sándor

A szociális munkások emberekkel, pontosabban szociális környezetben élő és egymásra hatással lévő emberekkel foglalkoznak. Gordon és Schutz (1982) írta le, hogy a szociális munka az a szakma, amely leginkább összpontosít az ember és környezetének kölcsönhatására.

A humánökológiai rendszer-elmélet (Welch, 1987) a szociális munka egyik kiindulópontja. Az ember társadalmi működését 7 szintre osztja. A szintek egymásra épülnek, koncentrált köröket alkotnak, s kölcsönös egymásra hatással működnek. Így könnyen megérthetjük az ember és környezete között fellépő kölcsönhatásokat. Közepén az ember áll, aki azonban nem pusztán passzív szemlélő, hanem aktív alakítója viselkedésének a környezet különböző szintjein:

1. Legelemből kör: az ember fizikai valóságában vagy testileg (szükségeimet ki kell elégítenem, biológiai lény vagyok).
2. Intrapersonális szint: az ember lelkileg, pszichés lényként (a gon-

dolkodás és az érzelmek szintje; fontos, hogy magammal milyen viszonyban vagyok, hogyan érzek és gondolkodom).

3. Interperszonális szint: az egyes emberek közötti interakciók (valaki beszél hozzám és én válaszolok, olyan emberek tartoznak ide, akikkel szoros kapcsolatban állunk, a kölcsönös egymásra hatás jellemző).

4. A családdal és más kiscsoportokkal tartott kapcsolatok (élünk valahol, azon belül van a családom és más közösségekkel is tartom a kapcsolatot).

5. Helyi közösségekben kialakított kapcsolatok rendszere (egy adott helyi közösséghez tartozunk: falu, város stb.).

6. Kultúra, intézmények szokásai, normái (közös kultúránk van).

7. A társadalom szintjén is tartozom valahová, állok egy szinten.

A szociális munka során tapasztalt problémák a személyen belüli, személyközi és környezeti rendszerek kölcsönhatásából jönnek létre. A rendszeren belüli működési zavarok azonban nagyon gyakran a többi rendszerre is hatással vannak.

Ha az alapvető fizikai szükségletek (étel, hajlék, biztonság) kielégítetlenek, akkor ezen a szinten nem jól működik a természetes támaszrendszer. Az intraperszonális szint jó működése esetén a közérzet és az érzelmek pozitívak, az önértékelés megfelelő. Probléma esetén azonban a hangulatok és érzelmek általában negatívak, vagy nem jól kontrolláltak. Önértékelési problémák jelentkezhetnek, gondok adódhatnak a problémamegoldó és a döntéshozó képességekben. Az egyéni értékrendszer is jelentősen befolyásolja az emberi viselkedést. A visszaeső bűnözők pszichológiai vizsgálata azt mutatja, hogy feltűnően sok közöttük a csak a mának élő, a mai cselekmény holnapi következményeivel nem számoló, infantilis vonásokat mutató személyiség. A börtönlakók értékrendjét célzó felmérések arra az eredményre jutottak, hogy ők is ugyanarra törekednek, mint a társadalom többsége. A különbség annyi, hogy a bűnözők ezeket a társadalmilag elfogadott célkitűzéseket társadalmilag nem jóváhagyott eszközökkel próbálják elérni. Ez a különbség az életmódban és a szemléletmódban egyaránt mélyreható következményeket vonhat maga után.

A két alapszinten felmerülő hiányosságok nagyban befolyásolják a rájuk épülő szintek minőségét, működőképességét, az emberi lét milyenségét.

Az A. V. P. Hungary Közhasznú Egyesület munkatársaként a börtönben szerzett szociális munka tapasztalataimat a fenti rendszerelmélet alapján igyekszem a későbbiekben összegezni, ehhez azonban először fontos lehet néhány általános információ a hazai börtönviszonyokról.

A magyarországi börtönviszonyok

A Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokságának adatai szerint a bírósági ítéletek száma az utóbbi években hatvanötzerről százezerre nőtt. Évente tizenkétezer embert ítélnak szabadságvesztésre. Hazánk 10 155 000 fős lakosságához viszonyítva magas a fogvatartotti létszám (16 710 fő, a

2003. november 6-ai adatok szerint). A 100 000 lakosra jutó fogvatartotti létszám (167) is kiemelkedően magas. A büntetés-végrehajtási intézetek befogadó képessége 11 310 fő, ami azt jelenti, hogy a 32 büntetés-végrehajtási intézet telítettsége jelenleg 147 százalék, ami az Európai Unió országai közül csak Görögországban tapasztalható. A börtönök túlszűfolt-sága növekvő problémát jelent Magyarországon. Jelenleg a börtönökben az intézmények befogadó képességénél mintegy 50 százalékkal többen raboskodnak (szemben az 1998/99-ben regisztrált 40 százalékkal). Az EU országjelentése megállapította, hogy „A magyar börtönök nagy részét a XIX. század második felében építették, és a rabokat gyakran a nemzetközi normáktól elmaradó körülmények között tartják. Az örök száma alacsony az őrizeteskhez viszonyítva.” (Magyarország. Országjelentés az emberi jogok érvényesüléséről, 2001.) Az Európai Börtön szabályzat olyan materiális és morális körülmények megteremtését írja elő a büntetés-végrehajtási intézményekben, amelyek között biztosítható az emberi méltóság tiszteletben tartása. Magyarországon még a kelet-közép-európai országokkal összevetve is igen magas a szabadságvesztésüket töltők aránya. Az Európa Tanács az utóbbi években különösen nagy figyelmet szentel a börtöntúlszűfolt-ság felszámolására. 1999-ben külön javaslatot fogadott el ebben a témakörben, s felhívta a tagállamok kormányait, hogy tegyenek megfelelő intézkedéseket a börtöntúlszűfolt-ság és a „börtönlakosság inflációjának” csökkentésére. A börtön-kapacitás fejlesztését az Európa Tanács nem javasolja, mert az ügysem jelentené a kérdés tartós megoldását; járható útnak tekinti viszont azt, hogy a szabadságelvonással járó büntetések kiszabását rendkívülivé tegyék. Ilyesmire a szándéka szerint csak az olyan súlyos bűncselekmények esetében kerülhetne sor, amelyeknél másfajta büntetés kiszabása egyértelműen inadekvát lenne. A szabadságvesztésnek egyetlen olyan bűnmegelőző hatása van, amely jól meghatározható. Bizonyos bűnözőkre vonatkozóan ugyan a bebörtönzés átnevelő vagy elrettentő hatása megehetősen kicsi, de a bűnelkövetés számát csökkenti és főként védi a társadalmat a bűnelkövetők egy jelentős részétől, hiszen amíg be vannak zárva, vagyis aktivitásukat ideiglenesen visszaszorították, nem követhetnek el bűncselekményt. A magyar büntetés-végrehajtási intézetek rendszere nem olyan differenciált, mint az Európai Unió tagállamaié. Vannak ugyan különleges biztonságu körletek, amelyek nagyjából megfelelnek a szigorúan őrzött, magas biztonságu európai intézetek követelményeinek, de ilyen intézetek nincsenek, csak intézet-részek. A legtöbb magyar intézetre a közepes biztonságu fokozatú minősítés a legjellemzőbb. A félig nyitott és a nyitott rezsimok – kivéve egy kecskeméti intézet-részt – hiányoznak a magyar büntetés-végrehajtási rendszerből. A szabadságvesztés végrehajtásának jelenlegi magyarországi gyakorlatában a fokozatok (fegyház, börtön, fogház) bírói ítélet által meghatározott zártsága érvényesül. Az uniós börtönrendszerek a hazai gyakorlattól működési filozófiájukban és az intézetek tipizáltságában is eltérőek. A fogvatartottak személyiségfejlesztésére, oktatására, szakképzésére, a családi kapcsolataik fenntartásának elősegítésére, ellátására, egészségük megőrzésére sokkal nagyobb figyelmet – és természetesen nagyságrendekkel magasabb pénzüsszegeket – fordítanak, mint a magyar büntetés-végrehajtási intézetekben.

Az interperszonális szint

A legtöbb ember általában megbirkózik az életében felmerülő problémákkal, részben a saját, pszichés erőforrásai, részben a környezet természetes támogatása révén. Vannak azonban olyan helyzetek, melyekben a természetes támaszok nem jönnek létre, összeomlanak, vagy nem megfelelően funkcionálnak.

Az interperszonális szint esetében ez azt jelenti, hogy hiányoznak az alapvető támaszt és szeretetet nyújtó kapcsolatok, vagy ezek a kapcsolatok destruktívak, ill. azokká válnak. Az érzelmi kötődések nem nyújtják a biztonság és az odatartozás érzését, ezért sérül a személyes értékesség érzete, zavarok keletkeznek az önértékelésben.

Figyelmet kell fordítanunk a negatív társadalmi támaszrendszerekre is, melyek hibás viselkedéseket idézhetnek elő, és nagy szerepet játszhatnak azok fenntartásában is. Ez a probléma a kábítószerfüggők és a fogvatartottak körében egyaránt felmerül.

A fogvatartottak vonatkozásában ez azt jelenti, hogy a család, a társaság és a baráti kör alapvetően befolyásolja az egyén életútját, döntéseit. Amikor megpróbálkozik ezek felszámolásával, megriad attól, hogy egyedül marad, elveszíti a korábbi kapcsolatait, és ez akkor is riasztó számára, ha már felismeri azok visszahúzó hatásait. Amikor valaki eljut addig, hogy kilép a korábban beállt rendszerből, ezek a kapcsolatok a legritkábban maradnak meg vagy fordulnak át barátságba.

Magyarországon 31 büntetés-végrehajtási intézet működik, amelyből 14 végrehajtó ház, vagyis olyan hely, ahol az elítélteket tartják fogva. A fővárosban és 16 megyében ún. előzetes házak működnek, ahol az előzetes letartóztatottakat helyezik el. Három megyében nincs előzetes ház, ott a végrehajtó házakban tartják fogva az előzetes letartóztatottakat is.

A büntetés-végrehajtási intézetek lakói rendkívül zárt közösségben élnek, külső kapcsolataik beszűkülnek.

Az előzetes letartóztatásban lévők létszáma 1997 és 2001 között 378 fővel nőtt; a nem jogerősen elítéltek száma 315 fővel, a jogerősen elítéltek száma 3120 fővel emelkedett.

A fogvatartottak 12 százaléka nem fejezte be az általános iskolát, 52 százaléka csak a nyolc általánost végezte el. Az elítéltek legnagyobb létszámában a 29–39 éves korosztályba tartoznak, ezt követi a 25–29 éves korosztály. A 17 év alatti fiatalok (2001-ben 118 fő) vagy a 60 évnél idősebb (2001-ben 143 fő) fogvatartottak száma elenyésző. Az elítélteket legnagyobb számban az egy-két év időtartamú, továbbá az öt évtől tíz évig terjedő szabadságvesztési időtartamokra ítélték (Bökönyi István, 2002).

Az intézetekben fogvatartottak döntően a vagyon-, élet- és testi épség elleni erőszakos bűncselekményeket elkövetők kriminológiai csoportjához tartoznak. Egyre nő a fogvatartottak között azoknak a létszáma, akik a szervezett bűnözői körökhöz tartoznak, és bűnöző életmódot folytatnak. Ezen csoport nagysága 2002-ben mintegy 10 százalék.

A tények azt mutatják, hogy a magyarországi börtönökben igen szűkösen léteznek olyan helyek, melyek a fogvatartottak oktatását, képzését, sportolását, szakmai tevékenységét, művelődését, a napi egy óra időtar-

tamú szabad levegőn tartózkodását segítenék. Korábban működtek képző intézmények a börtönökben (általános iskolák, szakképző intézetek), de ma már egyre kevesebb az ilyen jellegű lehetőség. Az egyetlen szolgáltatás, amelyhez mindenki hozzájuthat, a börtönkönyvtár.

Mihelyt a foglyok rádöbbennek arra, hogy mit jelent korábbi szabadságuk elvesztése, kifejlesztenek és elfogadnak bizonyos életmódbeli szerepeket, hogy ezáltal pótolják veszteségeiket (Sykes, 1958).

A legnagyobb gond az, hogy az intim szférájuk szinte teljes egészében megszűnik. A zárkák leggyakrabban 4–20 fősek, és csak a legszükségesebb berendezéssel szerelték fel ezeket. Még ma is előfordul, hogy a WC nincs fallal leválasztva. Zárkánként általában egy televízió van. Az intézmények a jogszabály rendelkezései alapján egy héten két fürdési napot kötelesek biztosítani.

A fogvatartottak élete szigorúan szabályozott keretek között zajlik, s csak nagyon kevés helyzetben van döntési lehetőségük. Sokan úgy élik meg, hogy olyankor sem befolyásolhatják a saját életüket, nem hozhatnak döntéseket, amikor pedig a helyzetük személyes autonómiát követel. Ezért gyakran csak az adott pillanat a fontos számukra, annak szűkre szabott lehetőségeivel, mivel a múlt szorongató emlékeket idéz, a jövő pedig távoli és látszólag nem kiszámítható, különösen nem az előzetes letartóztatottak szeme előtt. Az emberek közötti viszonyok a fogvatartottak között nem kiegyensúlyozottak, a bizalom mint alapvető feltétel nincs jelen, s kapcsolataikat pillanatnyi érdekeik is befolyásolhatják.

A zárkán belül a zárkafelelős vezető szerepet tölt be, feladata többek között a rend megtartása, a szabályok betartatása, és az, hogy jelezze az általa ismert konfliktusokat, problémákat az intézmény vezetése számára.

A fogvatartottakra azonos szabályok vonatkoznak, de természetesen azonnal kialakulnak a hierarchikus (alá-fölérendeltségi) viszonyok közöttük, a fizikumok különbözősége, a börtöntapasztalatok, az eltérő agresszivitási szint, az érdekérvényesítési képesség, a kinti ismeretségek felhasználása, érvényesítése stb. alapján.

B. R. egy vidéki kisvárosból származik. Elmesélte, hogy már többször volt büntetve, zárka- társai közül több embert kintről is ismer. Társai között vannak rokonok, akik azonos településről jöttek, ezért számára nem okoz gondot a beilleszkedés. Ha valakivel problémája van, tudja, hogyan kell intézni a dolgokat.

S. I. arról beszél, hogy bár ő a legidősebb a zárkában (57 év), mégis felső ágyat kapott, mert a többiek az alsók közül egyiket sem engedték át neki, pedig számára nehézséget okoz a mászás. Először van benn, igyekszik alkalmazkodni az írott és íratlan szabályokhoz, de a korkülönbségből, az eltérő érdeklődéséből és életformájából adódó nézeteltérések megviselik. Zavarja, hogy az ő rovására szórakoznak a többiek, ezért inkább keveset szól, visszahúzódik, egész nap alvást színlel vagy olvas, igyekszik elkerülni a konfliktusos helyzetek kialakulásának a lehetőségét is.

B. CS. szerint neki a rengeteg szabály és a zsúfoltság okozta a legtöbb problémát, azok után, hogy a külső kapcsolatai szinte teljes egészében megszűntek. Az addigi párja eltűnt, nem ír, beszélőre nem jön el, már a korábbi albérletükből is elköltözött. Ő könnyen elfogadja az új embereket, szerinte az állami

gondozott múltja miatt. (Gyermekvárosban élt, rövid ideig nevelőszülőknél is volt.)

Fontos tényező, hogy az ítéletüket megkapták-e már, vagy még várnak rá, hogy dolgoznak-e, illetve az is, hogy milyen társaságban kaptak elhelyezést. Gyakorik a zárkák közötti költözések (egyéni kérésre, bűntársak esetén, szállítás miatt stb.). A rendszeres változtatások miatt sokan felszínesen ismerik ugyan egymást, de mélyebb kapcsolatok, valódi bizalomra épülő barátságok csak elvétve alakulnak ki.

A legtöbb négy szemközti beszélgetésen kimondva vagy kimondatlanul megfogalmazódik az, hogy „itt senkiben nem lehet bízni, nem lehet tudni, ki vanzer (besúgó) és ki nem, a hátad mögött mindig a fal legyen”. Buda Béla (Buda 1985:181) említi, hogy a félelem és a szorongás az empátiát csökkentő lélektani tényezők közé sorolható. Ez a két érzelmi állapot befelé fordulást idéz elő, elvonja a figyelmet, csökkenti az érdeklődést a másik iránt. Ebben az esetben a személy inkább kapaszkodni próbál, semmint alkalmazkodni másokhoz. Ugyanúgy csökkentik az empátiás képességeket a heves feszültségek, például az elzártság, zsúfoltság, az agresszív indulat, melyekkel az ember az azonnali szükséglet kielégítésre törekszik, s ez elvonja a figyelmét a másik emberről.

Az agresszió nyomán sérül a személyiség is. Előfordul öncélú agresszív cselekedet is, amikor a cselekvésnek semmi más okát nem adják, minthogy figyelmet akartak, vagy csak kárt akartak okozni. Gondot okoz ez a viselkedés azért is, mert nehezíti a mindennapi együttélést, kiszámíthatatlanságot sugall, és félelmet is kelthet másokban. Ezen megnyilvánulások egy része mindenképpen az elzártságra, az ingerszegény környezetre és a zsúfoltságra vezethető vissza.

A beszélgetések inkább az idő eltöltésére szolgálnak, s nem mindig cél egymás jobb megismerése. A zene és a társasjátékok (kártya, sakk stb.) valamennyire összekovácsolnak kisebb csoportokat, de ez is véletlenszerű, alkalmoszerű.

Kisebb cellákban esetenként van mód baráti kapcsolatok kialakítására, s akadt példa arra is, hogy kinti ismeretségek alakultak át szorosabb barátsággá, ez azonban ritkán fordul elő. Általános vélemény, hogy csak társak vannak, barátok nincsenek. A bizalmatlanság oka legtöbbször az, hogy a társak viselkedése kiszámíthatatlan. Gondolkodásukat, magatartásukat, másokhoz való viszonyukat döntően érzelmi, indulati tényezők határozzák meg. Érzéseik egyik nap még megegyeznek, de lehet, hogy másnap már ellenségesen viselkednek egymással, egy egyszerű konfliktus miatt. A fogvatartottak közül sokan azzal indokolják a befeléfordulást, hogy az esetleg kialakult baráti kapcsolat itt is csak átmeneti lehet, hiszen minden elítélt más időben hagyja el az intézményt, és ezután a kapcsolat általában megszakad. Az elítéltek szerint a szabadulás után mindenki a visszailleszkedéssel foglalkozik. A szakembereknek az a véleménye, hogy a barátkozás elkerülésével azokat a negatív érzéseket próbálják megelőzni, amiket az váltana ki, hogy csak egyikük hagyja el az intézményt. Néhányan arról számoltak be, hogy már csak azért is nehéz a gondolataikat mással megosztani, mert nincs olyan ember a környezetükben, akinek az összes problémájukat elmondhatnák, ezért mindig az ép-

pen aktuális problémák megosztásához, esetlegesen megoldásához kell megfelelő hallgatóságot találniuk.

A fogvatartottak célja az, hogy az időt minél kevesebb lelki fájdalom mellett lehessen eltölteni.

Vannak olyan emberek, akiket a többiek is kevésbé fogadnak el (hajléktalanok, meghatározott bűncselekmények elkövetői stb.) Ezek a személyek itt végképp peremre szorulnak, kirekesztetté válnak. Előfordulhat, hogy a zárkában lévő jobb pozícióban lévő személyek visszaélnék helyzetükkel, kihasználják, közkeletű szóval „csicskáztatják” őket.

A szenvedélybeteg fogvatartottak fokozottabb odafigyelést igényelnek, amire a BV-intézetek dolgozóinak nincs idejük, kapacitásuk, amellet ők nem rendelkeznek az ehhez szükséges szakismeretekkel. A szenvedélybetegek számára a relaxáció elsajátítása, az egyéb stressz-kezelési módszerek megismerése, begyakorlása és a prevenciós lehetőségek jelenének nagy segítséget.

A hagyományos egyházak képviselői már az 1800-as évek közepén jelen voltak a börtönök életében, de ilyen irányú tevékenységüket az 1950-es évektől erősen korlátozták. A rendszerváltás után ezt a hagyományt újjá élesztették. A lelkeszi szolgálatok igény esetén csomagokat küldenek, felkeresik a családtagokat, és segítséget nyújtanak lelki gondjaik megoldásában. Fontos feladatuk a hagyományos értékrend közvetítése. Ha ezt igénylik, igyekeznek összetartani a családokat. Tartanak esküvőket, keresztelőket is a börtönökben. A tényleges családi kapcsolatokkal nem rendelkezők számára lehetőséget teremtenek kinti kapcsolat kialakítására, így fenntartható az érdeklődés a külvilág iránt, s emellett konkrét anyagi segítséget is kaphatnak tőlük a fogvatartottak. Egyes esetekben a szabadulás utáni szállás és munkalehetőség biztosításában is szerepet kapnak.

Egyre több civil szervezet munkatársa, vallási csoport képviselője jár be a börtönök lakóihoz. Foglalkozásokat, tréningeket, szabadidős programokat, ünnepeket szerveznek, színesítik a fogvatartottak szabadidős tevékenységeit, lehetőséget adnak új kapcsolatok teremtésére, más szemléletek megismerésére, vagy csak az idő másféle eltöltésére.

Ezt azért tartom fontosnak, mert így a rendkívül beszűkült kapcsolatok mellett is nyílik új lehetőség számukra, és a börtön személyzete mellett civil emberekkel is találkoznak.

Az ügyvédi beszélők is megszakíthatják a mindennapok egyhangúságát, bár a fogvatartottak kb. 70 százaléka nem találkozott a védőjével a jogerős ítéletet követően, és kb. ugyanennyien nem is keresték a lehetőséget. A jogerős elítélést követően háromnegyedük vélte úgy, hogy a védője semmit nem tett az érdekében (Fenyvesi 2002). A dolgozó fogvatartottak számára kevésbé unalmas a mindennapi bezártság, emellett fontos az is, hogy így dicséretet kaphatnak, valamint „spájzolás” lehetőségük is van. Meg kell említeni azonban azt is, hogy a munkalehetőségek a gazdaságban végbement változásokkal egyezően a börtönökben is csökkentek. A börtönökben végezhető munka elsősorban rosszul fizetett fizikai munkát jelent (pl. labdavarrás, cipőkészítés stb.)

A börtönben eltöltött idő a fogvatartottak személyiségében is megjelenő negatív hatása a kiszabott évek számának emelkedésével egyre nő.

A büntetés-végrehajtási intézetek lakóinak mintegy 40 százaléka első bűntényes, ezért különösen fontos Gönczöl Katalin megállapítása, mely szerint a bűnisméltés veszélye csökken, ha az első bűntényes nincs kitéve a börtönártalmaknak. Erre a problémára jelenthet megoldást az alternatív büntetések alkalmazása.

A család és az egyéb kiscsoportok szintje

A család sajátos kapcsolati és szociális szerkezet, struktúra. A családot optimális esetben egyfajta viszonylagos állandóság, tartósság, és bensőségesség jellemzi. Sok olyan szükséglet van, amely jórészt csak tartós kapcsolatban elégíthető ki. Ilyen értelemben a család támogató rendszerként működik. Ez a támogatás a tagok saját képességeire támaszkodik, s arra serkenti őket, hogy képesek legyenek helyzetüket áttekinteni, uralni. Az így működő család tagjai folyamatos fejlődés részesei.

A család és más kiscsoportok melegséget, a valahová tartozás érzését nyújtják, problémák esetén pedig támaszt jelentenek. Olyan támogató rendszerről van szó, amelyben az egyének, a családtagok, a rokonság kölcsönös, egymás iránti elkötelezettsége a meghatározó. Ha hiányzik a család, nincs olyan közeli hálózat, amihez az egyén fordulhat, amikor erre szüksége lenne.

Vannak azonban olyan családok is, melyek inkább kedvezőtlen hatást gyakorolnak az egyénre (problematikus felnőtt minták, gyakori nyílt agresszió, folyamatos konfliktushelyzetek, örökös bizonytalanság stb.).

Ebben a részben a kibocsátó családról, az elítéltek által alapított családok jellemzőiről, az időlegesen családfenntartó nélkül maradt családok sajátosságairól, a kapcsolattartási lehetőségekről szeretnék szót ejteni.

A hagyományos kriminológiai megközelítés a bűnelkövetővé válást a társadalmi feltételek és a személyes körülmények együttes hatásának eredményeként értékeli. A negatív családi körülményeknek (ingatag családi bázis, feszült légkörű, konfliktusokkal terhelt családok, felbomlott kapcsolatok, szocializációs zavarok, mikrokörnyezeti ártalmak, szegénység stb.) nagy szerepük van a bűnözővé válásban.

A klasszikus büntetőjogi iskola mellett a pozitivisták kriminológiai nézetek hatására a 20. században másik végletként a preventív igazságszolgáltatási szemléleten alapuló elméletek alakultak ki. E nézetek szerint a bűnös emberi magatartások körében is törvényszerűségek uralkodnak, így a bűnözésnek is objektív okai vannak, amelyek kölcsönhatásban vannak az ember pszichikus sajátosságaival, és az ítékezés során ezeket az egyéni adottságokat is figyelembe kell venni. Ezek az elméletek a bűncselekményeket, így az elkövető magatartását is determinálnak tekintik, tehát a bűnmegelőzést sem a megtorlással, hanem az elkövető „pozitív formálásával” tartják elérhetőnek.

A társadalmi és erkölcsi szocializáció elsődlegesen a családban zajlik. A család kezében van annak kulcsa, hogy kizárja, vagy éppen kiváltja, előidézi a gyermekkori bűnözést. Ha a családban túl sok a zavar, arra a gyerek éppen nyugtalansággal és bizonytalansággal, szorongásokkal fog reagálni. Ezeket a negatív érzéseket pedig többnyire deviáns cselekedet-

tekkel tudja csak levezetni (pl. utcai bandákhoz verődik, alkalmazkodik azok szubkultúrájához, normáihoz, a feloldás vágyával drogokhoz nyúl stb.).

A bűncselekményt elkövetett fiatalok gyermekkorának tanulmányozásakor a következő sajátosságokat figyelték meg:

- érzelmi kielégítetlenség: a gyerekek folyamatosan azt tapasztalták, hogy érzelmeiket csak futólag, vagy még úgy sem viszonzják. Ennek következtében az érzelmi életük fokozatosan elsivárosodott
- a kötődési igény kielégítetlensége: kevésbé tudják realizálni kötődési igényüket, felületesen hallgatják meg őket a szülők
- a védettség hiánya: a szülők többnyire saját gondjaikkal vannak elfoglalva, ezért érzelmileg fokozatosan elhidegülnek, így a gyerekek az alapvetően igényelt védettség hiányát élik át
- a társas igény kielégítetlensége: az előző folyamat következménye, hogy a korábbi hiányokat a kortárs közösség sem tudja kielégíteni. Jellemzően az iskolában is kudarcok érik őket, ezért csellengeni kezdenek.

A gyerekek általában 13–16 éves korukra telítődnek a lelki kielégítetlenségekkel és az azok során felgyülemlett agresszióval, így előfordul, hogy a számukra elviselhetetlen környezetből elmenekülnek. Ám így talajtalanná válnak, érzelmileg labilisak lesznek, könnyen elfogadják az idegenek közeledését, és kiszolgáltatottak lesznek bármilyen csábításra.

„Alfaro kutatásai azt mutatják, hogy az erőszakot elszenvedett gyerekek jelentős része válik bűnözővé. Más kutatások szerint (Harrison, Hoffman) a szexuális erőszakot átélt gyerekek nagyobb része hajlamosabb a bűnelkövetésre, mint kortársaik; később pedig maguk is nagy számban válnak szexuális bűncselekmények elkövetőivé” (Fekete Bernadett 2002).

a) A családi háttér

A családi hátteret, értékrendet, jövedelmi viszonyokat, életstílust és életmódot illetően a fogvatartottak meglehetősen eltérő csoportokat alkotnak.

Általános jellemzők:

- alacsony iskolai végzettség a családban és a saját pályában is
- kisebbségi származás
- kulturális és mentalitásbeli különbségek
- deprivált helyzet (szociális, társadalmi, gazdasági, érdekérvényesítési dimenziókban)
- zavaros családi háttér
- szocializációs defektusok
- kóros személyiségfejlődés
- szenvedélybetegség a családban
- társadalmi előítéletek negatív hatásai

Ezek a jellemzők a többségre érvényesek, ám mégsem szabad általánosítanunk: egyéni eltérések, sajátosságok mindig megjelennek.

A nyolc általánost vagy annál kevesebbet végzetek aránya nagyon magas (kb. 64 százalék). A szakmunkás végzettség a kisebbség tagjainál a legalacsonyabb. Az érettségivel vagy magasabb végzettséggel rendelkezők csak nagyon kis létszámban fordulnak elő.

A fogvatartottak a velük folytatott beszélgetések során nagy számban tettek említést arról, hogy családjukban hiányzott a stabilitás, gyakoriak voltak a konfliktusok. Gyakran primitív lakáskörülmények között éltek (tanya, telep stb.). A szülők esetében is jellemző az alacsony iskolai végzettség, a bizonytalan egzisztencia. A szegény családoknál jellemző a több család együttlélése – a szülőkön kívül a felnőtt testvérek is itt élnek. Munkalehetősége általában az apának volt (ingázás vagy helyi idény- és alkalmi munkák), az anyára a házimunka és a gyermeknevelés hárult. A gyerektől sok esetben feltétlen tiszteletet vártak a szülők. A testi fenytésről mint fegyvelmező eszközről mindannyian említést tettek.

A romák közül többen éltek valamelyik szülőjük nélkül, gyakran már korábban elveszítették őket. Ennek oka lehet az is, hogy gyakoriak voltak a fiatalon létesített házasságok, élettársi kapcsolatok. Feltételezésem szerint a másik ok az, hogy ha az apák dolgoztak, általában csak a családtól távol tudtak munkát vállalni. Köztudomású, hogy a nehéz fizikai munka romboló hatású az egészségre, s hogy az elítéltek korábban nagyon gyakran egészségkárosító életmódot folytattak (dohányzás, nem megfelelő táplálkozás stb.). Eltérőek az arányok a csak állami gondozottak jelenlétében is. A romák közül már az életük első hat évében is többen kerültek állami gondozásba. Ennek az okai a rossz szociális helyzet, a gyerekek betegségei, és más családi problémák lehetnek. A börtönnépesség kb. 10 százalékát adják a volt állami gondozottak. Sajátos csoportot alkotnak, hiszen általában lazák a kinti kapcsolataik, kötődési nehézségekkel terheltek, s rengeteg negatív élményük van.

B. R. elmondta, hogy gyerekkorában a szülei együtt éltek. Gyakoriak voltak a viták a szülők között. Nagy családban nőtt fel, öten voltak testvérek, az unokatestvérek is a közelben éltek, napi kapcsolatot tartottak. A család férfitagjai közül többen ültek börtönben – ilyenkor a nagynénik, nagyszülők támogatták az egyedül maradt anyát. Egy évig a rossz szociális körülmények, valamint magatartási problémái miatt intézetbe is került. Jelenleg testvére és több rokona is előzetes letartóztatásban van.

B. CS. már születésekor állami gondozásba került, szüleit nem ismerte. Gondozói szeretettel, elfogadóan bántak vele, azonban azt a melegséget, amit egy család jelent, nem tudták pótolni. Szüleit 18 éves kora után sem kereste. Az egyik testvérét ismeri, de őt sem kereste börtönbe kerülése óta, mert szégyelli a helyzetét. Párkapcsolataiban szerinte hibát követett el, amikor túlzottan hitt már egy néhány napos kapcsolatban is. Az is problémákat okozott, hogy mindig többet állított magáról, mint amennyi a valóság volt és azután ennek az idealizált képnek próbált megfelelni.

T. J. a legkisebb gyerekként nagy korkülönbséggel született. Szülei kapcsolata megromlott, italozó életmódot folytattak, agresszívok voltak egymással és gyermekükkel is. Gyakran voltak anyagi problémáik, és nagyon rosszak voltak a lakáskörülményeik. J. kisgyerekként nagyon sokat betegeskedett; előfordult, hogy hat hónapot is kórházban töltött tüdő- és veseproblémái miatt. Nagyobb

testvéreivel nem volt igazán kapcsolata – azok még az ő kiskorában új családot alapítottak.

M. ZS.-t a nagymamája nevelte fel, ma is nála él egy kis faluban. Édesanyja korán szülte őt, kapcsolata ZS. apjával megszűnt, majd maga is elköltözött a nagyszülői házból, s új családot alapított. ZS. nagyon kötődik nagymamá-jához, kapcsolatuk mély. A családban még nem fordult elő, hogy valakit le-tartóztattak volna, ezért nagyon zavarja, hogy a nagymamát ilyen helyzetbe hozta a falu lakói előtt. Az anyjával tarja a kapcsolatot, de csak alkalmosze-rűen. Gondolt arra is, hogy miután kimegy, az anyjánál fog élni, így nem kell a falu előtt szégyenkeznie. Az anyja azonban nem mutatkozott fogadó-késznek.

b) Családalapítás

Saját családalapításuk a szüleikéhez képest kissé eltolódott. A fiatalon házasodás gyakran indikátora lehet a kirekesztettségnek, a teljes család szintjén. Elterjedtek az élettársi kapcsolatok. Párhuzamos kapcsolatok is előfordulnak, melyek – ha a feleség elfogadja – nem okoznak komoly fennakadást a család működésében, ám gyakran apró konfliktusok esetén is bármikor előjöhethetnek a ki nem beszélt vagy kényszerűen elfogadott helyzetből eredő feszültségek. A gyerekek felneveléséhez gyakran a nagyszülők is segítséget adnak. Lazább a férj–feleség viszony. A nők szerepe meghatározó a családon belül, mert az apa távolléte idején a gyermek eltartása valós gazdasági kényszerként jelentkezik. Előfordul, hogy a gyerekek intézetbe kerülnek. Ha a kisebb gyerekek intézetbe kerülnek, ezt úgy tekintik, hogy azokat „elvették” tőlük. Előfordul, hogy a nagyobb, főként serülő korú gyerekeiket gazdasági kényszerből vagy iskoláztatási gondok miatt maguk a szülők adják intézetbe. Ennek a családstruktúrára is hatása van: egyrészt gyengíti a család amúgy is veszélyeztetett kohézióját, felborítja a kialakult hierarchiát, másrészt a családon belül maradt gyermekhez képest hátrányos helyzetbe hozza az intézetben elhelyezettet. Amennyiben a gyerek rövid ideig volt a családtól távol, úgy visszailleszkedése kevésbé problémás.

A családi kapcsolatok ziláltságának okai lehetnek az alkoholfogyasz-tás miatt kialakult konfliktusok, valamint az ebből eredő anyagi romlá-sok is. Nehézséget jelent, hogy nincs lehetőségük (lakáskörülmények, anyagi helyzet) a független életre, az elvonulásra, és intimitási igényük is csorbát szenved. A fogvatartottak jelentős hányada nem saját tulajdonú lakásban, hanem valamelyik családtagja lakásában, vagy egy bérelt ingatlanban él. A fogvatartottak nagy része családtagként szüleivel, roko-naival egy háztartásban lakik. Ezek a lakások kicsik a benne lakók szá-mához képest. Az ilyen helyzetekben nem alakulhatnak ki a lakásban különböző funkciójú helyiségek, s általában minden egyetlen térben zajlik. Együtt, egy szobában alszanak szülők, gyerekek, testvérek. Ott főz-nek, ahol alszanak, s ott kéne a gyerekeknek is tanulniuk. Ezekben a lakásokban többnyire nincsen folyóvíz, ezért nehéz megoldani a tisztál-kodást. Ezért itt nem beszélhetünk a lakás berendezésének rendjéről, kul-turális szokásokról. A bútorok olyanok, amilyenekkel a család éppen

hozzá tudott jutni. Ez nem kulturális választása – ez a szegénység kényszere. Általános probléma a lakások alacsony komfortfokozata is. Érdeemes belegondolni, hogy a bekerülése előtt a börtönben lévők mekkora hányada élt egzisztenciálisan függő, önállóan lakásviszonyok között. Külön háztartás esetén is nagy befolyással van az együtt élő családtagok életére a származási család norma- és követelményrendszere.

R. I. mesélte, hogy másodszor van büntetve. Saját családjában nem volt börtönviselt. Feleségével összeköltöztek, az asszony családjánál laktak, két gyerekiük született. Feleségének testvérei kisebb lopásokat, majd rablásokat követtek el. I.-t is hívták, ő ment, „segített a családján”. Az első büntetése alatt a felesége mással állt össze, és született egy kisfia. I. szabadulása után az asszony visszament hozzá, kisfiát a másik férfi családja neveli. Öt évig nem történt semmi, éltek a mindennapi életüket, s tartotta magát ahhoz, hogy nem szeretne többet visszakerülni. Elhatározása az apósa haláláig tartott. Ekkor azonban a végtisztesség megadásához ismét pénzt kellett szerezni, a sógorokkal „együttműködve”. Bekerülése után felesége a szülőknél maradt a gyerekekkel együtt, az anyagi problémák azonban megviselték, és sok vitás helyzetet okoztak az együtt élő családtagok között. I. tart attól, hogy családja elveszti a fedelet a feje felől. Konfliktust okoz az is, hogy az asszony a testvérei segítségére szorul, de most ők is börtönben vannak.

Ez a leírás jól példázza azt a tézist, mely szerint minél alacsonyabb társadalmi státusú valaki, annál gyengébb a kapcsolatrendszere, annál kevésbé számíthat a rokonok segítségére, hiszen azok is hasonló helyzetben vannak. Ez problémákat okozhat, vagy akár meg is szüntetheti a családok közötti együttműködést.

A család támogatásának feltétele, hogy meg kell felelni a közösség elvárásainak, I. ezért nem beszél a szülei és családja kapcsolatáról, hiszen a szülei a mai napig nem fogadják el a feleségét.

R. K. jelenleg 19 éves. 16 évesen nősült meg, amikor már megvolt a gyerekiük. K. szüleinél éltek, akik gyakorlatilag eltartották őket. 2 éve van benn, azóta a felesége elhagyta, a gyereket K. szülei nevelik. Megérti a feleségét, mert fiatal, de nem fogadja el, hogy elhagyta a gyereket. Kb. nyolc hónap kellett ahhoz, hogy feldolgozza a történeteket. Szerinte ez a kapcsolat egyébként is felbomlott volna, mert az asszony már nem bírta az ő kimaradásait.

H. I. 20 éves, hat hónapja van előzetes letartóztatásban. Kinn néhány hónapja együtt élt egy lánnyal. Miután behozták, három hónap múlva már csak heti egy levelet kapott, majd egyet sem. A szüleitől tudta meg, hogy barátnője elköltözött.

Általánosságban elmondható, hogy előzetes letartóztatás esetén a bizonytalanság és a találkozások hiánya vezet a kapcsolatok felbomlásához, letöltendő szabadságvesztésnél pedig a hosszú idő befolyásolja kedvezőtlenül a kapcsolatokat.

Egyes vélemények szerint a fogvatartottak mintegy 70 százalékát nem várja kinn család. Ez riasztó arány, hiszen ezek az emberek így a teljes

bizonytalanságba mennek ki a szabadulásukkor, és egyedül nagyon kevés az esélyük a visszaesés elkerülésére.

c) Kapcsolattartási lehetőségek

Az egyik embernél akár egy rövid idejű szabadságvesztés is szétzilálhatja családi életét, alá-áshatja társadalmi helyzetét, tönkretelheti karrierjét, vállalkozását, egy másiknál viszont ugyanez a hajléktalanság ideiglenes megoldását, a fűtött elhelyezést, a meleg ételmezt, a megszokott társaságot jelenti.

Nagyon sok családi konfliktus oka, hogy attól félnek, partnerük nem várja meg őket, és felbomlik a családjuk. A családfő elvesztése anyagi problémát is jelent a család számára. Az idő haladtával a távolság lelki értelemben is növekszik a családtagok között. Nélkülük nőnek a gyerekek, nem tudnak részt venni a napi feladatok megoldásában. A fizikai közelség is megszűnik, s ez minden kapcsolatnak árt. A kint maradt családtagok előtt új kapcsolatok lehetőségei nyílnak meg. A fogvatartás hosszával arányosan emelkedik a kapcsolatok felbomlásának esélye is. Ennek csökkentésére a jogszabályoknak megfelelő kapcsolattartási lehetőségek adóttak. A beszélők alkalmával egyszerre több fogvatartott és családtag van jelen. Az intim dolgok megbeszélésére éppen ezért ez a lehetőség nem kifejezetten megfelelő. Az idő rövidsége is inkább a lényeges dolgok megbeszélésének kedvez. Ma már van lehetőség intim beszélőre is, ami megpróbálja oldani a fogvatartottakban felhalmozódott feszültséget.

Van olyan eset, amikor a fogvatartott valamely társa családtagjával ismerkedik meg az ilyen alkalmakkor, ezek a kapcsolatok azonban a sajátos körülmények miatt nem teljesezhetnek ki, így általában igen rövid ideig működnek, s főként levelezésben merülnek ki. Érdekes, hogy olykor ezeket a kapcsolatokat is élettársi viszonyként említik. Ennek talán az az oka, hogy az ilyen besorolás egyfajta rangot és biztonságot, a valahová tartozás érzését jelenti számukra.

A gyökértelen, kinti kapcsolatokkal nem rendelkező embereknek segítséget nyújthatnak a különböző missziók, civil szervezetek, lehetőséget adhatnak külső kapcsolatok kialakítására, a továbbcsodródás lelassítására.

A büntetések és az intézkedések végrehajtásáról szóló 1979. évi 11. törvényerejű rendelet szabályozza a fogvatartottak kapcsolattartásának rendjét is.

Az elítéltnak jogában áll levelezni a hozzátartozóival, valamint az általa megjelölt és a büntetés-végrehajtási intézet által engedélyezett személyekkel, s a levelek gyakorisága és terjedelme nem korlátozott. Legalább havonként látogatót fogadhat; ha a büntetés-végrehajtási intézet biztonsága ezt indokolja, az elítélt rácson keresztül beszélhet a látogatóval.

Az elítélt állampolgári jogai a kapcsolattartás vonatkozásában a következőképpen módosulnak:

– a levelezése – a hatóságokhoz és a nemzetközi szervezetekhez küldött levelek kivételével – a büntetés-végrehajtási intézet biztonsága szem-

pontjából ellenőrizhető, de az ellenőrzés lehetőségéről az elítéltet tájékoztatni kell;

– távbeszélő használatára az elítélt a büntetés-végrehajtási intézet lehetőségei szerint jogosult, de ez ellenőrizhető, s az ellenőrzés lehetőségéről az elítéltet tájékoztatni kell.

Az elítélt példamutató magatartásáért, a munkában elért eredményéért, a tanulásban tanúsított szorgalmáért, az elítéltek nevelésében való eredményes közreműködéséért, életmentésért vagy jelentős anyagi érték megmentéséért, súlyos veszély elhárításáért jutalomban részesíthető. Jutalmazási forma a soron kívüli látogató fogadása illetve a látogatási idő meghosszabbítása, rövid tartamú eltávozás, kimaradás.

A rövid tartamú eltávozás tartama évente fegyházban legfeljebb öt nap, börtönben legfeljebb tíz nap, fogházban és az átmeneti csoportban legfeljebb tizenöt nap, amely a szabadságvesztésbe beszámít. Ha az elítélt fizetett szabadsággal rendelkezik, az eltávozást a fizetett szabadságba be kell számítani.

Kimaradás annak az elítéltnak engedélyezhető, aki a szabadságvesztésből fegyházban legalább a büntetés tartamának felét kitöltötte, börtönben legalább hat hónapot, fogházban legalább három hónapot eltöltött, illetőleg akit átmeneti csoportba helyeztek.

A kimaradás tartama huszonnégy órát nem haladhat meg. A kimaradás idejére – az elítélt letétben lévő pénze terhére – a büntetés-végrehajtási intézet parancsnoka költőpénz kiadását engedélyezheti. Kimaradás elsősorban az elítélt családi kapcsolatainak fenntartása, a szabadulása után a munkahelyről és a lakásról való gondoskodás elősegítése érdekében engedélyezhető.

Az előzetesen letartóztatott a hozzátartozóival és – az ügyész ill. a vádirat benyújtása után a bíróság jóváhagyásával – más személyekkel levelezhet, legalább havonta egyszer fogadhat látogatót, és kaphat csomagot. Az előzetesen letartóztatott is fogadhat látogatót soron kívül, jutalomként.

Jelenleg az országban működő büntetés-végrehajtási intézetek nem képesek azt az uniós gyakorlatot érvényesíteni, amely szerint a fogvatartottakat abban, vagy – amennyiben erre lehetőség nincs – az azal szomszédos régióban kell elhelyezni, ahol szabadságvesztésük megkezdése előtt laktak, és ahol a hozzátartozóik élnek.

Magyarországon jelenleg a fogvatartott hozzátartozóira jelentős költségeket rónak a látogatásra utazások, és ez a családi, társas kapcsolatok lazulásához, megszűnéséhez vezethet, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy ezek a családok elsősorban szociális transzfer-jövedelmekből tartják fenn magukat. Éppen ezért nagyon nagy jelentőségük a leveleknek és csomagoknak, mint a külső kapcsolatok kézzel fogható megjelenési formáinak. Levelezéseikre jellemző az erős érzelmek megjelenése, esetenként a vulgáris megfogalmazás. Jellemző lehet még az egyoldalú kommunikáció. A levelezés megszakadása kapcsolati problémákat, kiegyensúlyozatlanságot, a kapcsolat fellazulását, megszűnésének esélyét jelzi.

B. E.–vel az ismeretségiünk még a fiatalkorúak javítóintézetében kezdődött. E. jelenleg 20 éves. A családja nem tartotta a kapcsolatot vele, a távolság miatt. Levelet azért nem írtak, mert analfabéták. Így a kapcsolat egyoldalú volt, hamar meg is szűnt. E. főként a kinti barátnőivel levelezett, de a távolság és a több évnyi elzártság alatt ezek a kapcsolatok kifulladásra kerültek.

B. J. 21 éves. Kint együtt élt a barátnőjével, annak családjánál. Bekerülése után lassan egyre kevesebb levél érkezett, a látogatások a családja részéről megmaradtak, de a barátnője egyre kevesebbszer jelent meg, majd elmaradt. Levélben szakítottak. Az előjelek egyértelműek voltak, a család is beszámolt a kint alakuló új kapcsolatról. J. bízik abban, hogy ha kimegy, újra kezdhetik. L. Zs. állami gondozott volt, ott ismerkedett meg későbbi feleségével. Zs. családjához költöztek, egy szobában éltek. Gyermekük csecsemőotthonban volt elhelyezve. A fiú bekerülése után felesége rengeteg levelet írt az otthoni eseményekről, de főként arról, hogy a család már nem fogadja el, nincs semmilyen jövedelme, nem tudja mi lesz vele. (Korábban Zs. alkalmi munkáiból éltek.) A gyereket sem tudja látogatni. Több beszélőre sem jött el, anyagi gondjai miatt. Közben a család a feleség viselt dolgait írta meg. Zs. sokat gyötrődött amiatt, hogy vajon melyik a valós az egymásnak ellentmondó információk közül. Egyre inkább elbizonytalanodott. Kiderült, hogy feleségét a család „kitette”, az asszony napokig nem tudta mit tegyen, míg végül a jövedelem és az álláslehetőség hiánya miatt strichelésre adta a fejét. Zs.-t nagyon megviselték ezek a dolgok. Miután kiment, megpróbálta újrakezdeni a kapcsolatot, de ez nem sikerült. Lányával folyamatosan tartja a kapcsolatot, de megfelelő lakás és jövedelem nélkül nincs igazán esélye arra, hogy magához vegye. Új élettársi kapcsolatot létesített, gyereket várnak, ám szociális helyzetük azóta sem változott, így lehetséges, hogy ez a gyerek is intézetbe fog kerülni.

H. T. kinn a barátnőjével és a szüleivel élt közös háztartásban. Gyakorlatilag ő tartotta fenn a családot, a többiek csak segélyt kaptak. A barátnője gyereket vár, és egyre elkeseredettebb a rossz anyagi körülményeik miatt. T. is egyre feszültebb, attól tart, hogy a gyerek intézetbe fog kerülni, és pedig a születése után azonnal.

A helyi közösség

A közösség iránti különös figyelem szükségességét az indokolja, hogy az emberek érdeklődése és képességei szerint tagolódó társadalom képtelen mindenki számára a nemzeti hovatartozást is érintő formákat és identitást biztosítani, s emiatt az etnicitás egyre nagyobb jelentőséget kap. Szintén törésvonalakat eredményezhet a vallási hovatartozás, a nyelv, és a nem.

Egyén és közösség kölcsönösen feltételezik egymást. Ebben a szemléletben nincs külön egyén és külön társadalom: csak egymáshoz való viszonyaikban értelmezhetők. Így például nincs tartalma a szegénységnek a gazdagság nélkül. A helyi közösség tagjai olyan módon élnek együtt, hogy nemcsak az érdekeik azonosak, hanem az alapvető létfeltételeik is hasonlóak.

Az emberi együttéléshez nélkülözhetetlenek a társadalom illetve a he-

lyi közösség által kialakított írott, vagy hallgatólagosan elvárt normák, az általuk megkívánt viselkedés.

A közösség tagjainak esetében a szabálykövetés nem elvont normákhoz való igazodást jelent, hanem mindig a szabályokhoz igazodó közösség igényeit, szükségleteit, fennmaradásához szükséges feltételeit tükrözi. Amennyiben egy közösség tagja megszegi ezen szabályok valamelyikét, akkor nem a „szabály ellen”, hanem a közösség ellen vétkezik. Tehát a normaszegésre adott reakálás kezelése elsősorban az egyént körülvevő közösség, és csak másodlagosan a külső hatalmak feladata.

Jól ismert jelenség, hogy a börtönök és más hasonló jellegű zárt intézmények lakói egy belső ranglétrát (státus-hierarchiát) állítanak fel maguk között. E belső társadalom értékrendje merőben eltér, legtöbbször ellentétes a hivatalos hatalom (törvények, büntetés-végrehajtás) által elvárt normarendszertől. A deviancia megfékezésére létrehozott intézetek között vannak olyanok – mint például a börtönök is –, amelyek állandósítják a deviáns jelenségeket. A fogvatartottakat egymástól elhatárolt, zárt csoportokba gyűjtik, s az így elkülönített emberek eltanulják egymástól a deviancia magatartásformáit. Éppen azáltal, hogy elkülönítik őket a társadalom többségétől, ki is provokálják belőlük ezeknek a magatartásformáknak a használatát.

A börtönviselt személy gyakran úgy tér vissza otthonába, hogy nem tapasztalhatja a normális életvitelhez szükséges, közösségi befogadási készséget. Semmi sem történik annak érdekében, hogy az egyénre ragasztott stigmákat megsemmisítsék. Ennek az a következménye, hogy a közösség tagjai nyugtalansággal és gyanakvással fogadják a börtönviselt személyt. Aki egyszer megbélyegzett helyzetbe került, az meglehetősen örök-ké viseli a stigmáit, a közösség nem fogadja vissza, ezért nem képes beilleszkedni többé. (Jó példa erre az oktatási intézmények elzárkózása a túlkoros, javítóintézetből szabadult fiatalokkal szemben, vagy az, hogy a rendőrség először a büntetett előéletű személyeket hallgatja ki az adott településen.) Erikson (2001) olyan ördögi körnek tekinti ezt, mint amelynek az önbeteljesítő jóslat az alapja. Ennek során a feltételezés erejétől valóságosság is válik, hogy a deviáns személy nem képes megváltozni. A feltételezés pedig azért erős, mert a kiszabaduló is meg akar felelni a közösség által róla alkotott képnek (hogy elfogadják őt), s a megfelelés igénye erősebb, mint a megváltozásé.

Az így kirekesztődött, kiközösített személy – mihelyt érzékeli kezdi a körülötte élő emberek viselkedésének megváltozását, elzárkózását és a mindenki számára életfontosságú személyi kapcsolatok gyengülését –, saját maga igyekszik olyan, új közösséget találni, amely befogadja, ahol megkapja a belső egyensúlyának helyreállításához és fenntartásához szükséges támogatást, elismerést. A büntetés, a rendőrség, a börtön, a szabadságkorlátozás, a sokféle hátrány életmódja részeivé válhatnak, éllete olyan eszközeivé, amit a volt fogvatartott elfogad azokért az előnyökért, amelyeket a deviáns életmód jelent számára. A deviáns életmód gyakorlatát, ideológiáját, racionális elemeit és belső pszichológiai világát többnyire nem egyedül saját maga hozza létre, hanem más személyek készítik erre. Ezek az emberek helyet találhatnak olyan emberi közösségekben, amelyek sorsközösség jellegűek, és ahol új formában működ-

tetni tudják az ideálképzést, a normakövetést, a belső szabályozók kialakítását.

Vannak olyan közösségek is, ahol az élet velejárójának, már-már beavatásnak tekintik a börtönviseltséget. Ezeknek a szubkultúráknak általában redukáltak az emberi kapcsolati igényeik. Ezekben a közösségekben igen erős a hatalmi hierarchia, szigorúan racionális elveket követnek, ritkák a hosszú távú tervek, programok, kapcsolatok. Az egyén szerepe ebben a közegben a hatalomhoz való viszonyával (a közösségben elfoglalt helyzete) és a befolyásolás szerepköreivel (mennyire van szava az események menetére) jellemezhető. Az egyén tulajdonságai többnyire gunyoros elnevezésekben is megjelennek. A struktúra alakításában a testifizikai tulajdonságoknak meghatározó a szerepük, bár egy-egy „eszebb” személy a leleményességgel képes ellensúlyozni fizikai hátrányát.

Az ilyen közösségek tagjainak reintegrációja jelenti a legnagyobb nehézséget, mivel itt meghatározó a szemléletmód.

Kultúra

Az egyén egy hagyományokon alapuló kultúra vagy szubkultúra részese, és ez a számára viselkedésmintát nyújt, különösen a döntéshozatalok időszakában. A gyors társadalmi változás kulturális vákuumot hoz létre, vagy a kultúra elsorvadását idézi elő.

Közismert tény, hogy valamennyi társadalmi osztálynak, rétegnek, csoportnak, foglalkozási ágának megvan a külön nyelve, a sajátos nyelvhasználat, amely az egyes szavakban, kifejezésekben is különbözik a köznyelvtől (Boross-Szűts 1990).

Jellemző, hogy a börtönlakók nagyon sok cigány eredetű nyelvi formát használnak, s elterjedt a szleng használata is. Az újonnan érkezett egy folyamatos beavatódás részese lesz, s megismeri a nyelvvel együtt az alkalmazkodás rendszerét is.

Beszédmódjukra a csípős, élénk stílus jellemző, amiben benne rejlik a beszélő személyisége, illetve a háttérkörnyezet feszültsége is. Sykes (1958) a börtönszlenget a kismizettek olyan nyelvének nevezi, mint amely önkínzó humorral telített. Ez nagyon találó megállapítás, hiszen a fogvatartottak nyelve valóban nem egyezik meg a jóízű viccelődéssel, inkább az akasztófa-humorra emlékezteti hallgatóját. A börtönélet átvészelését segíti ez a groteszk humor, melyben benne van mindennapi életük keserősége. Ezenkívül természetesen olyan szavak is szerepelnek a börtönnyelvben, melyekre valóban csak az egyszerű viccelődés jellemző, mindenféle élcs nélkül. Gyakori a gúnynevek használata a börtönben. A börtönben a gúnyneveket főleg a negatív tulajdonságok hangsúlyozása jellemzi.

A börtönben a fogvatartottak sajátos kulturális szférát alakítanak ki maguknak

A zenének nagy szerepe van az időtöltésben, szórakozásban. Gyakran énekelnek, gitároznak, kanalaznak együtt. Nagyon erősen jelen van a valóságosság. Lehetőségük van a vallásgyakorlatra, és bibliaórákat is rendszeresen tartanak a büntetés-végrehajtási intézetekben. Sokan rendszere-

sen olvassák a Bibliát. Ennek vélhetően azért van fontos szerepe, mert egyfajta megnyugvást ad, bűnbocsánatot vagy elfogadást hirdet. Az egyházak átlátható értékrendet közvetítenek, ezért a reintegrációban is fontos szerephez juthatnak. Tudjuk azt is, hogy sok esetben már a származási családban nagy szerepe volt a vallásnak, hitvilágnak. A babonák is elterjedtek. Minden negatív jelentésű dolgot figyelemmel kísérnek.

A társadalmi hovatartozás szintje

A társadalmi-gazdasági biztonságot vizsgálva leszűrhetjük, hogy az érintettek többsége az alsó jövedelmi decilisbe tartozik. A háztartások összes jövedelmének jelentős hányadát teszik ki a gyermekekhez kötődő támogatások. Az egy háztartástagra jutó gyermektámogatások összege nagyobb ott, ahol több gyermek él a családban – bár a növekedés a negyedik gyerektől kezdődően már minimális. Bevételek jelentenek az egyéb szociális támogatások, segélyek. A nők jelentős hányada gyeseen van vagy főállású anya, esetleg ápolási díjat kap. A családok nagy részében az alkalmi munkák is szerepet kapnak, ezek a jövedelmek azonban nem kiszámíthatóak, nem állandóak, színvonaluk nagyfokú bizonytalanságot jelent a család számára. A foglalkozás általában mezőgazdasági vagy építőipari fizikai munkát jelent, ami azt jelenti, hogy alkalmanként napi 10–14 órát dolgoznak, azután a munka befejezése után ismét következik a bizonytalanság. Ott, ahol van bejelentett munkahellyel rendelkező családtag, nagyobb a létbiztonság érzése, de ezt jelentősen befolyásolja az a tény, hogy ezek is minimálbért jelentenek.

Lakáskörülményeik az átlagnál rosszabbak, előfordul a hajléktalanság, rosszak, túlszűfoltak a lakások, a helyiségek egészségtelenek (sötét, szellőztetlen szobák, salétromos falak, rossz fűtés, komfort nélküli lakások). Lakásépítési lehetőségeik korlátozottak, arra is elsősorban falvakban, kieső, olcsó telkeken van lehetőségük, akkor, ha szociálpolitikai kedvezményt tudnak igényelni. A szociális bérlakásokhoz hozzáférniük szinte lehetetlen. (Kis településeken nem is akad ilyen.)

Az oktatási javakhoz való hozzájutási lehetőségük átlagos, s a felszerelések beszerzése megterhelő a család részére. Jellemző az alacsony iskolai végzettség, a szakmai képzettség hiánya. Az oktatással kapcsolatos kutatások kimutatták, hogy a marginális helyzetűek esetében csökkent az iskola, a tudás szerepe. Ez azért jelent nagy problémát, mert az aluliskolázottság szerepe a marginalizálódásban és a szegénység újratermelődésében jelentős.

Az egészségügyi lehetőségekkel otthon ritkán élnek, nem tulajdonítanak fontosságot ennek, gyakran nem is tudnak róla. Előfordul az is, hogy a kötelező szűrővizsgálaton sem vesznek részt. Ennek az is oka lehet, hogy gyakori probléma az iratok hiányossága (tb-kártya, személyi igazolvány).

Képességeik kibontakoztatására csak nagyon kevés lehetőségük van.

A közösségi szolgáltatások igénybevételére is kevés a lehetőségük, s a szervezett szabadidős rendezvényeken való részvételi arány alacsony a kinti életükben. A spontán vagy családi események azonban nem so-

rolandóak ide, mert azok a család szűkebb közösségi életének szerves részei.

A helyi segítő szolgálatok közül az elítéltek főként a polgármesteri hivatal dolgozóival kerülnek kapcsolatba. Előfordul, hogy ezeket az embereket, családokat a hivatalnokok problémásnak tartják. Jellemzően a szociális és a gyámügyi előadókkal, mint hivatalnokokkal állnak kapcsolatban. A gyerekek miatt (félelem az elvesztésüktől) ezek a találkozók feszült légkörűek, konfliktusokkal terheltek. Az intézmények mintha nem a család helyzetének javítására szerveződtek volna, s az ügyintézők ezen alkalmak során nem segítőként, hanem hatóságként, szembenálló felekként jelennek meg.

A gyermekjóléti és a családsegítő szolgálat munkatársai alkalmanként, látogatókként jelennek meg. Tulajdonképpen egyfajta ellenőrző, nyomon követő funkciót töltenek be, de valódi, hosszú távú és személyre szabott segítséget nem nyújtanak. Sok esetben tabuként kezelik a börtönéletet, így nehezítik az ezzel kapcsolatos érzések, élmények feldolgozását. Konkrétan erre a célra szerveződött programokról vagy intézményekről nem tudok, úgy gondolom, ha vannak is, az érintettek jelentős része szintén nem tud ezekről.

Munkalehetőségeik részben a képzettség hiánya, részben az előéletük miatt nagyon korlátozott, elsősorban nehéz fizikai munka vállalására van lehetőségük. A családok esetében ez azt jelenti, hogy nagyon kevés kereső van a családban.

A szabadulás után

Tudjuk, hogy minél hosszabb a szabadságvesztés tartama, annál nagyobb az esély a kapcsolat felbomlására is. Az elítéltek 60–70 százalékát nem várja család a kikerülése idején, vagy azért, mert korábban sem volt családja, vagy azért, mert időközben felbomlott. Meg kell küzdenie a szabadulása után őt érő előítéletekkel is.

A szabadulás utáni speciális jellemzők: A családi, baráti kötelékek sok esetben már megszakadtak, de mindenképpen fellazultak a benntöltött idővel arányos mértékben. A büntetett előélet nehezen feldolgozható lelki terhet jelenthet, aminek következményei a teljes bezárkózáshoz vezethetnek. Nagyon fontos lenne az ilyen krízishelyzetben lévő emberek részére egy védett szálló létrehozása, esetleg egy védett munkaprogrammal összekapcsolva, ami megkönnyítené a visszailleszkedést, illetve segítséget jelentene abban az esetben, ha a kliens megpróbálna korábbi környezetéből kiválni.

A visszaesők aránya a férfiaknál 50 százalék, a nőknél 25–30 százalék. 82 százalék volt már büntetve, de ez nem börtönbüntetés volt, tehát nagy esélyük van a visszaesésre. A visszaesési hányados leginkább a bűnözői karriertől függ: annál magasabb ez a hányados, minél hosszabb az adott személy bűnözői előélete. A férfiak visszaesési hányadosa magasabb a nőkéénél, habár ez is leginkább az érintettek korcsoportjaival és a bűnözői előélettel áll összefüggésben.

A visszaesések száma a szabadlábra helyezés utáni első évben a legmagasabb.

Egyes országok (pl. Anglia és Wales) felmérési eredményei szerint az ítélet jellegének igen kicsiny a hatása a visszaesési hányadosra, így megállapíthatjuk, hogy nincs közvetlen kapcsolat az elkövetett bűncselekmény súlyossága és a visszaesési hányados között. Az igen súlyos bűncselekmények elkövetése utáni visszaesési hányados viszonylag alacsony. Nincs közvetlen kapcsolat az első ítélet alapjául szolgáló bűncselekmény és az utóbb elkövetett bűncselekmények jellege között. Ez feltehetőleg annak a következménye, hogy az egyes elkövetők egyaránt részt vesznek mind súlyos, mind pedig kevésbé súlyos bűncselekmények elkövetésében.

Az 1953-ban születettek angliai vizsgálata többek közt azt mutatta, hogy minél fiatalabb korban követik el a férfiak első bűncselekményüket, annál nagyobb a valószínűsége az ismételt elkövetésnek. A lányoknál a kor-tényezőnek nincs ilyen szerepe.

A férfiak fele és a nők kétharmada csak egy bűncselekményt követett el.

A férfiak 55 százalékának, a nők 80 százalékának egy évnél rövidebb a bűnözői karrierje.

A férfiak kriminális aktivitásának csúcsa 19 éves korukra esik, az 1953-ban született férfiak 11 százaléka követett el bűncselekményt 19 éves korában. (Kertész Imre, 2002.)

Összegzés

A szabadságvesztésre ítélték nagy százaléka alacsony iskolázottságú, kisebbségi származású és súlyos szocializációs zavaroktól szenved. A szabadságvesztés végrehajtásának célja az, hogy a törvényben rögzített joghátrány érvényesítése során elősegítse az elítéltnak a szabadulása után a társadalomba történő beilleszkedését, és azt, hogy tartózkodjék újabb bűncselekmény elkövetésétől. A bűnözés visszaszorításáért szigorú büntetésekkel fellépni kívánó kriminálpolitikából azonban hiányzik az átfogó, összetett szemlélet. Megáll a szigorú büntetéseknél, és nem gondolja át, mi lesz azután, hogy a szabadságvesztésre ítélt személy bevonul a börtönbe. A börtönökben nincs elég nevelői státus, nincsenek meg a lehetőségek és a források ahhoz, hogy a büntetés-végrehajtás tényleges reszocializációs tevékenységet fejthessen ki, vagy legalább azt biztosíthassa, hogy a családi és baráti kapcsolatok nélkül maradt szabaduló elítélt egy hónapig meg tudjon élni újabb bűncselekmény elkövetése nélkül. A börtönt, mint intézményt elviselhetővé kell tenni, hogy a további személyiségtorzulásokat megelőzzük, vagy legalábbis alacsonyabb szinten tartsuk.

A börtönviseltek visszailleszkedése a társadalomba a „börtönegyetem” befolyása, és a büntetés során romló családi kapcsolatok miatt nagyon nehéz. A szegénység, a büntetett előéletéből adódó munkanélküliség kilátástalan helyzetbe sodorja az egész családot. Az alkalmi munkák valójában nem sokat lendítenek a család anyagi helyzetén. Intézményi

lehetőségeik korlátozottak. A leggyakoribb intézményi kapcsolatuk a helyi családsegítő szolgálat és a polgármesteri hivatal szociális osztálya. A családsegítő szolgálat munkatársai azonban elsősorban tűzoltó-munkát végeznek, hatékonyabb perspektívát nem kínálnak a családok és az érintett személyek részére. Tulajdonképpen a túléléshez nyújtanak segítséget, sajnos azonban ez nem elég ahhoz, hogy életük emberibb legyen, és hogy a szegénységet ne reprodukálják azonos, vagy még alacsonyabb szinten. A szegénység, iskolázatlanság, munkanélküliség hatékony segítség nélkül a saját és gyermekeik életében is nagyon valószínűnek tűnik. A segély mint jövedelemforrás – amennyiben változás nem történik – az egyik biztos pont marad a családok életében.

Azok számára, akiknek a családi kapcsolatok megromlása, vagy hiánya miatt nincs hová menniük, fontos lenne a speciális szükségleteik miatt létrehozni egy intézményt, ahol a szállás mellett egyéb szükségleteiket is kielégíthetnék, s ez nagyobb védeltséget jelentene, mint a hagyományos hajléktalanszállók. Emellett itt a komplex programokat is végre lehetne hajtani.

Ahhoz, hogy valódi eredmények szülessenek, külső segítséget kellene nyújtani nekik; egy összetett, az életük szinte minden területét felölelő program kidolgozására lenne szükség.

Szükségesnek tartom a személyre szabott életvezetési tanácsadást, a munkaerő-piaci integrálódásra felkészítő programokat, és azt, hogy munkalehetőséget is tudjunk biztosítani számukra. Ehhez nagyon jól összehangolt foglalkoztatáspolitikai lépésekre van szükség.

Azt tudjuk, hogy a bűncselekmények száma a munkanélküliségi rátaival együtt növekszik, ez részben a munkanélküliség miatti anyagi hiányból következik, de csak részben, mivel a megfigyelések szerint legalább akkora szerepet játszanak ebben az olyan pszichológiai hatások, mint a kirekesztettség érzése és a neheztelés egy olyan társadalomra, amely nem biztosít lehetőségeket az emberek számára, hogy tisztességesen megkeressék a megélhetésre valót. Általánosságban elmondhatjuk, hogy a társadalmi kohézió súlyosan sérül egy olyan társadalomban, amelyben szakadék tátong az embereknek az állással, megfelelő társadalmi háttérrel rendelkező többsége és a munkanélküli, sértett, hátrányokkal terhelt kisebbsége között. A magányosság fenyegető érzése talán pusztán pszichológiai jelenség, de az ebből következő kirekesztés ettől még nem lesz kevésbé reális. Ennek a témának az elemzése egy másik dolgozat témája lehetne.

Ha nem akarjuk, hogy a szabadságvesztés-büntetésüket töltők száma emelkedjen – ami pedig igen sokba kerül a társadalomnak –, a szigorító rendelkezésekkel egy időben ki kell alakítani a jelenleginél hatékonyabban működő alternatív (szabadságelvonással nem járó) szankciókat is.

MAGYAR VALÓSÁG

Az alábbi táblázatok BVOP hivatalos honlapjáról (www.bvop.hu) származnak.

A fogvatartottak iskolai végzettség szerinti megoszlása (2003. okt. 10.)

	Férfi		Nő		Összesen	
	Fő	%-ban	Fő	%-ban	Fő	%-ban
Analfabéta	162	1,03	54	5,20	216	1,28
1. osztály	26	0,16	16	1,54	216	0,25
2. osztály	98	0,62	13	1,25	111	0,66
3. osztály	126	0,80	18	1,73	144	0,86
4. osztály	258	1,63	33	3,18	291	1,73
5. osztály	299	1,89	32	3,08	331	1,97
6. osztály	618	3,91	42	4,05	660	3,92
7. osztály	644	4,08	49	4,72	693	4,12
8. osztály	8034	50,86	507	48,84	8541	50,74
9. osztály	19	0,12	0	0,00	19	0,11
10. osztály	40	0,25	1	0,10	41	0,24
Gyógypedagógiai intézmény	36	0,23	1	0,10	37	0,22
Ipari iskola	3714	23,51	101	9,73	3815	22,66
Középiszkola	771	4,88	71	6,84	842	5,00
Technikum	657	4,16	60	5,78	717	4,26
Középiszkola + ipari iskola	13	0,08	0	0,00	13	0,08
Főiskola	179	1,13	32	3,08	211	1,25
Egyetem	102	0,65	8	0,77	110	0,65
Összesen	15796	100,00	1038	100,00	16834	100,00

A fogvatartottak létszáma (fő)

	1997. dec. 31.	1998. dec. 31.	1999. dec. 31.	2000. dec. 31.	2001. dec. 31.	2002. dec. 31.	2003. dec. 31.
Előzetesen letartóztatott	3 660	3 909	4 114	4 105	4 263	4 329	3 776
Elítélt	9 408	10 171	10 800	11 201	12 755	13 60	12 464
Kényszer- kezelt	165	173	181	173	194	192	184
Elzárásra beutalt	172	113	15	60	63	57	83
Összesen	13 405	14 366	15 110	15 539	17 275	17 838	16 507
Változás az előző évhez képest (%)	2,5	7,2	5,2	2,9	10,1	3,3	-7,5

Telítettségi adatok

Büntetés-végrehajtási intézetek összbefogadó képessége	11 326 fő
Fogvatartottak létszáma (2003. dec. 31)	16 507 fő
Telítettség (2003. dec. 31)	145%
Fogvatartottak átlagos létszáma (2003)	17 172 fő
Átlagtelítettség (2003)	151%

Irodalomjegyzék

- Amartya Sen: Társadalmi kirekesztés: Fogalom, alkalmazás és vizsgálat I. Megjelent: *Esély*, 2003. 6.
- A szociális munka elmélete és gyakorlata. Szerkesztette: Hegyesi Gábor–Talyigás Katalin. Megjelent a Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet gondozásában.
- Bencze Imre (1994): A magyar tolvajnyelv. Megjelent: *Börtönügyi Szemle*, 13/1: 129–32. o.
- Bondeson (1978): Az argó mint a bűnöző közösségbe illeszkedés mutatója. Megjelent: *Jogi Tudósító*, 9/7–8 (1978. április): 38–40 = *Belügyi Szemle*, 16/12 (1978. december): 121–122. o.
- Boross József–Szűts László: *Megszólal az alvilág. (A mai magyar argó kisszótára)*. Bp., 1990.
- Bökönyi István: Változások a magyarországi börtönnépesség összetételében. Megjelent: *Börtönügyi Szemle*, 2002. 1.
- Buda Béla (1985): *Az empátia. A beleélés lélektana*. Megjelent: Gondolat Kiadó, 1985. 185. o.
- Csepeli György (1997): *Szociálpszichológia*. Megjelent: Osiris Kiadó, 1997. 68. o.
- Darvas Ágnes–Tausz Katalin: A gyermekek szegénysége. Megjelent: *Szociológiai Szemle*, 2002/4.
- Erdődi Orsolya: Gondolatok a fogvatartott nők kezelésével, nevelésével összefüggő egyes kérdésekről. Megjelent: *Börtönügyi Szemle*, 2002. 1. szám
- Erikson Kai T.: *Önfejű puritánok (A devancia szociológiájának tanulmányozása)* Rácz József (szerk.): *Devianciák. Szabálykövet(él)ők és bajkeverők – Bevezetés a devianciák szociológiájába*. Megjelent: Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2001.
- Fekete Bernadett: A társadalom és a humanitás válsága: a fülöp-szigeteki utcagyerekekről. Megjelent: *Esély*, 2002. 2. szám 58–83. o.
- Fenyvesi Csaba: A védő a büntetés-végrehajtásban Megjelent: *Börtönügyi Szemle*, 2002. 1. szám
- Gordon, W. E.–Schutz, M. (1982) *The Roles os Frames of Reference in Field Instruction* In B. W. Sheafor és L. E. Jenkins (ed.) (1987): *Quality Field Instructions in Social Work* 21–36. Longman, New York, 1982.
- Huszár László: Roma fogvatartottak a büntetés-végrehajtásban. Megjelent: *Belügyi Szemle*, 1999/7–8.
- Kemény István–Janky Béla: A cigányok foglalkoztatottságáról és jövedelmi viszonyairól. Megjelent: *Esély*, 2003. 6. szám
- Kertész Imre: Miért zsúfoltak a börtönök? Megjelent: *Belügyi Szemle*, 2002. 2–3. sz.
- Sykes Gresham M. (1958): *Rabok társadalma*. Princeton University. (Kézirat a Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokságának könyvtárában, magyarra ford. Huszár László.)
- Takács Péter (1994): *Szlang*. *Börtönügyi Szemle*, 13/1 (1994. március)
- Welch, G. (1987) *An Integrated Approach to Social Work Practice*. In B. W. McKendrick (ed.) *Introduction to Social Work in South Africa* 152–176. Owen Burgess, Pinetown, 1987.